

ПРАВОВА КОМПЛЕМЕНТАРНІСТЬ: ІННОВАЦІЙНИЙ НАУКОВИЙ КОНЦЕПТ ПОЄДНАННЯ «ДУХУ» І «БУКВИ» У ПРАВОВІЙ РЕАЛЬНОСТІ

LEGAL COMPLEMENTARITY: AN INNOVATIVE SCHOLARLY CONCEPT OF INTEGRATING THE “SPIRIT” AND THE “LETTER” IN LEGAL REALITY

Стрельцов Є.Л., д.ю.н., доктор теології,
професор, член-кореспондент
Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України,
зав. лабораторії «Інновації у сфері кримінальної юстиції»
Національний університет «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0002-4418-1275

У статті обґрунтовується концепт правової комплементарності як ключового інтегративного інструменту, що забезпечує органічну єдність «духу» та «букви» в сучасній правовій реальності. Автор доводить, що традиційний дуалізм природного та позитивного права постає штучним бар'єром, позбавленим належного суспільного запиту. Натомість пропонується розглядати «дух» (ціннісний вимір) і «букву» (формально-нормативний вимір) не лише як допоміжні засоби правового тлумачення, а як самостійні, взаємозалежні теоретико-правові категорії, що перебувають у стані постійної синергії.

Особливу увагу приділено змістовно-методологічним засадам подолання асиметрії між правовою нормою та її ціннісним наповненням – правової комплементарності, якій надано авторське визначення. Відтак дослідження ґрунтується на твердженні, що формальна правова норма набуває належної легітимності та реальної дієвості лише за умови її аксіологічного осмислення. За відсутності ціннісного наповнення закон неминуче зазнає деградації, трансформуючись або в інструмент легалізованого свавілля, або в декларативне «гасло», позбавлене реального впливу на суспільні відносини. Запропонований підхід уможливорює трансформацію «сухого філологічного фіксування» тексту у якісно новий вимір правової реальності, в межах якого правовий припис постає «справедливим за суттю».

Інноваційність дослідження полягає у формуванні методології, що поєднує лінгвістичний аналіз нормативного тексту з його глибинним аксіологічним виміром. Такий підхід забезпечує перехід від вузького формально-юридичного розуміння права до його розширеної, людиноцентричної інтерпретації. Автор обґрунтовує, що саме синергетичний ефект правової комплементарності слугує підґрунтям для забезпечення об'єктивної правової імперативності та реальної, а не декларативної легітимності як правової системи загалом, так і її окремих галузей.

У цілому комплементарність «нерукотворного права» та «рукотворного» закону сприяє відновленню «дійсного обличчя» права, за яким «буква» і «дух» існують у нерозривній єдності, забезпечуючи реалізацію принципів соціальної справедливості та благ людини. Такий підхід розглядається як необхідна передумова еволюції сучасного правового регулювання в умовах глобальних викликів, а також як важливий чинник зміцнення верховенства права та підвищення його ефективності.

Ключові слова: правова комплементарність, інноваційний науковий концепт, дух і буква права/закону, категорії права/закону, змістовно-методологічні засади, правова синергія, імперативність

The article substantiates the concept of legal complementarity as a key integrative instrument that ensures the organic unity of the “spirit” and the “letter” within contemporary legal reality. The author argues that the traditional dualism between natural law and positive law constitutes an artificial barrier lacking sufficient societal demand. Instead, it is proposed to consider the “spirit” (the axiological dimension) and the “letter” (the formal-normative dimension) not merely as auxiliary tools of legal interpretation, but as autonomous and interdependent theoretical-legal categories existing in a state of continuous synergy.

Particular attention is devoted to the substantive and methodological foundations for overcoming the asymmetry between the legal norm and its value content – namely, legal complementarity, for which an original authorial definition is proposed. Accordingly, the study is grounded in the premise that a formal legal norm attains proper legitimacy and real effectiveness only when it is subject to axiological interpretation. In the absence of value content, the law inevitably undergoes degradation, transforming either into an instrument of legalized arbitrariness or into a declarative “slogan” devoid of any real impact on social relations. The proposed approach enables the transformation of the “dry philological fixation” of the text into a qualitatively new dimension of legal reality, within which the legal provision emerges as “just in its essence”.

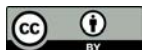
The novelty of the study lies in the development of a methodology that integrates linguistic analysis of the normative text with its deeper axiological dimension. Such an approach facilitates a shift from a narrow, formalistic understanding of law to its broader, human-centered interpretation. The author substantiates that the synergistic effect of legal complementarity serves as a foundation for ensuring objective legal imperativity and genuine, rather than merely declarative, legitimacy of both the legal system as a whole and its individual branches.

Overall, the complementarity of “divine law” and “man-made” law contribute to restoring the “true face” of law, wherein the “letter” and the “spirit” exist in inseparable unity, ensuring the realization of the principles of social justice and human well-being. This approach is regarded as a necessary precondition for the evolution of contemporary legal regulation in the context of global challenges, as well as an important factor in strengthening the rule of law and enhancing its effectiveness.

Key words: legal complementarity, innovative scholarly concept, the spirit and the letter of law, legal categories, substantive and methodological foundations, legal synergy, imperativity

Постановка проблеми. Одним із ключових завдань сучасних теоретичних досліджень правової реальності є, на нашу думку, подолання дуалізму між «ідеальним» (природним правом) і «встановленим» (позитивним правом), який формується в контексті дискусії про природу права [1, с. 17–34], а також усунення зумовленої цим асиметрії в їх оцінюванні як необхідної передумови сучасного соціально-правового розвитку.

Ступень розробленості проблеми. Вважається, що генезис теоретичного осмислення співвідношення «духу» та «букви» права/закону в епоху Нового часу бере початок у класичних працях Ш. Монтеск'є. Подальшого розвитку ця проблематика набула у наукових дослідженнях Г. Радбруха, Р. Дворкіна та інших учених. У вітчизняній правовій науці відповідні питання досліджуються у працях М. Козюбри, С. Головатого, Н. Костенка, С. Максимова,

Н. Оніщенко, П. Рабіновича, В. Селіванова, С. Шевчука та ін. Водночас дискусія щодо співвідношення «букви» та «духу» права/закону має без перебільшення перманентний характер.

Мета статті полягає у розробленні теоретико-методологічних засад розв'язання окресленої проблеми та обґрунтуванні ключових положень правової комплексності як інноваційного наукового концепту її вирішення.

Виклад основного матеріалу. Суспільне життя постає як складне, багатовимірне середовище, «тканина» якого сформована з різномірних складових. Йдеться, зокрема, про політичне середовище (політична матерія), економічний базис (економічна матерія) та соціальну основу (соціальна матерія). Окремою складовою у цій структурі постає правова реальність (правова матерія), під якою розуміють сукупність правових явищ, зокрема правових норм, інститутів, правовідносин, правових концепцій, а також проявів правового менталітету тощо [2, с. 132]. Нормативною основою правової реальності виступає право в його широкому розумінні як інтелектуально-нормативна система, покликана впорядковувати власний аксіологічний (ціннісний) зміст у відповідну систему формально обов'язкових координат.

Теоретична площина. Поглиблений аналіз свідчить, що право постає як складна нормативна система – універсальний загальнообов'язковий регулятор, який, ґрунтуючись на ідеях справедливості, гуманізму та суспільної злагоди, здатний упорядковувати хаотичні соціальні зв'язки, трансформуючи їх у стабільний правопорядок. Онтологічний вимір права, тобто його буття характеристика, у загальнотеоретичному аспекті репрезентується через низку базових категорій. Зокрема, одна з них інтерпретує право з позицій ціннісно-теоретичного підходу [3, с. 12–42], розглядаючи його як «проголошуване», «природне» явище, що ґрунтується на сукупності фундаментальних складових, серед яких – справедливість (як «пропорційна й адекватна міра рівності та відплати»), гуманізм (як «визнання людини, її прав і гідності найвищою соціальною цінністю»), мораль тощо. Його невідчужуваність («належність людині від народження»), універсальність і позачасовість (дієвість «усюди, для всіх і завжди») постають як ключові функціональні ознаки. Саме цей вимір традиційно визначається як «дух» права/закону.

Згідно з положеннями іншого категоріального підходу, право, змістовним ядром якого виступає сукупність формально-юридичних приписів, розглядається як «реальне» право та іменується позитивним правом. Інституційним джерелом позитивного права виступає державна воля, оскільки саме вона одночасно його формує та становить його основу, визначаючи напрями його застосування з метою забезпечення правопорядку та охорони суспільного блага. Саме цей вимір традиційно визначається як «буква» права/закону). Водночас конкретний зміст і спрямованість позитивного права значною мірою залежать від типу держави, характеру її політико-правового устрою та домінуючих ціннісних орієнтацій. Так, у демократичній державі воно зорієнтоване на захист прав і свобод людини; у соціальній державі – на забезпечення соціальної справедливості та підтримку вразливих верств населення; в авторитарній державі – на збереження влади та здійснення контролю над суспільством. Функціональними ознаками позитивного права, на відміну від природного, є формальна визначеність, загальнообов'язковість і системність, що забезпечують (або мають забезпечувати) практичну дієвість правових приписів.

Враховуючи сутність і функціональні ознаки зазначених двох категорій права, доцільно з самого початку їх аналізу акцентувати не на «протиставленні» між ними, що традиційно артикулюється у науковій літературі, і не на певній «ієрархії» [4, с. 19–22], а на наявності необхід-

ного дуалізму («двоїстості»). Саме такий підхід дає змогу розглядати систему стримувань і противаг у межах самої правової реальності. У цьому контексті природне право постає (або має постати) як ціннісний орієнтир, тоді як позитивне право – як формальне закріплення цього орієнтиру. Отже, «буква» права/закону як формальна визначеність і «дух» права/закону як його змістовна сутність у своїй взаємодії, систематизуючи галузеві прояви права, утворюють цілісну систему правового регулювання, що ґрунтується на принципі необхідного поєднання.

Для більш детального подальшого аналізу доцільно предметно розглянути назви та зміст зазначених категорій права. Так, термін «природне право» (лат. *jus naturale*) походить від античного розуміння природи (*physis*) як вищого, раціонально впорядкованого порядку Всесвіту. У цьому сенсі воно, умовно кажучи, не створюється людиною і не встановлюється нею, а існує об'єктивно. Вважається, що джерелом природного права є сама природа людини, природа речей або «Божественний» розум. Його, так би мовити, «невід'ємність», що додатково підкреслює природний характер, проявляється в тому, що воно належить людині в силу самого факту її біологічного та раціонального існування. У цьому розумінні природне право є складовою людської природи, подібно до, образно кажучи, здатності людини дихати чи мислити. Отже, йдеться про право, яке не потрібно «вигадувати» («конструювати»), а радше «відкривати» за допомогою розуму, оскільки воно вже закладене в самій природі людського буття [5, с. 101–110].

Водночас термін «позитивне право» походить від лат. *positivus*, що означає «покладений», «встановлений» або «створений». У науковий обіг він закріпився в епоху Середньовіччя (приблизно з XII століття) для позначення права, створеного людьми (*jus positivum*), на противагу праву, що виводиться з природи або Божественного начала. Варто підкреслити, що термін «позитивне» у цьому контексті не має оціночного значення («позитивне» як «добре»), а вказує на його фактичну даність як соціального явища. Йдеться про право як «рукотворну» реальність, що існує у просторі та часі та є результатом цілеспрямованої людської діяльності. У цьому сенсі позитивне право має певну «штучність», оскільки не виникає спонтанно, а створюється, формулюється та встановлюється уповноваженими суб'єктами – монархом, парламентом чи іншими нормотворчими інституціями. Такому праву притаманні ознаки формальної визначеності, оскільки воно закріплюється в офіційних текстах (законах, підзаконних нормативно-правових актах), а також вольовий характер, оскільки воно виражає «волю» держави і виступає нормативною основою упорядкування суспільних відносин [6, с. 20–24]. У XIX столітті зазначене розуміння отримало додаткове теоретичне обґрунтування у межах позитивістської традиції, зокрема у працях О. Конта [7] та Дж. Остіна [8], які акцентували на необхідності розглядати право як об'єктивно наявний соціальний факт, а не лише як ідеальну нормативну конструкцію. Узагальнюючи, слід зазначити, що ще з часів античності (зокрема у працях софістів і стоїків) у правовій думці простежується розрізнення між правом «за природою» (як «вічне» і «справжнє») та правом «за законом» (як «штучне», «мінливе», «рукотворне», «вигадане людьми»).

Прагматична оцінка. Водночас ситуація є значно складнішою, ніж може здаватися, оскільки дискусія щодо взаємозалежності, пріоритетності та можливої ієрархії між природним і позитивним правом має тривалий, фактично багатовіковий і перманентний характер. Йдеться, зокрема, про питання: що є визначальним – воля законодавця (позитивне право) чи об'єктивна справедливість (природне право). У науковій літературі існує значна кількість підходів до розв'язання цієї проблеми; однак більшість із них, прямо або опосередковано, надають перевагу

одній із зазначених категорій [9, с. 253–267; с. 32–37]. Водночас необхідність узгодження ідеалу (природного права) та інструментарію його реалізації (позитивного права) зберігає актуальність і сьогодні, що зумовлює звернення до гегелівської діалектичної тріади (теза – твердження, антитеза – заперечення, синтез – поєднання). Оскільки перші дві складові вже були стисло розглянуті вище, доцільно зосередитися на третій – синтезі, який передбачає пошук інтегративних положень, що поєднують конструктивні елементи як тези, так і антитези.

Від роз'єднання до з'єднання, або більш детально про основи правової комплементарності. У цьому контексті доцільно звернутися до загальнотеоретичних положень, передусім до концепта правової комплементарності (доповнюваності) як певного механізму правової інтеграції, застосування якого має на меті узгодження наявних теоретико-правових суперечностей. Варто зауважити, що подібний підхід певною мірою кореспондує з положеннями природничих наук, зокрема фізики, де використовується принцип методологічної додатковості (комплементарності), згідно з яким пізнання складних явищ (у нашому випадку – права) потребує поєднання, на перший погляд, взаємовиключних, але фактично рівнозначних і взаємодоповнювальних категорій. Отже, правову комплементарність, на нашу думку, доцільно визначити як змістовно-методологічний механізм, спрямований на усвідомлення взаємодії, розвитку (підтримку) взаємозалежності та взаємодоповнюваності формально-нормативних («буква») та ціннісно-змістовних («дух») категорій права у його цілісному розумінні. Запропонована дефініція правової комплементарності дає змогу виокремити низку її ключових ознак. По-перше, це діалектична єдність, яка розглядає «дух» і «букву» не як взаємовиключні характеристики, а як дві взаємопов'язані сторони єдиної правової реальності. По-друге, функціональна взаємозалежність, що полягає у тому, що «буква» забезпечує формальну визначеність і стабільність правового регулювання, тоді як «дух» – його змістовну гнучкість, адаптивність і ціннісну обґрунтованість. По-третє, їй притаманне «антинормативне» спрямування, оскільки вона виконує функцію запобіжника щодо «правового формалізму» (буквального й механічного застосування норми) та «правового волюнтаризму» (надмірно довільного тлумачення права). По-четверте, аксіологічна орієнтованість, що забезпечує «узгодження» формальної структури права/закону з базовими суспільними цінностями та принципами природного права. По-п'яте, контекстуальність (практична спрямованість), яка проявляється у правозастосуванні, зокрема в судовій діяльності, де необхідною є гармонізація нормативного тексту із конкретними життєвими обставинами та ідеями справедливості. Нарешті, системність, яка сприяє подоланню суперечностей між «законністю» та «гуманізмом».

Важливо також зазначити, що таке розуміння дозволяє звернути увагу на галузеві аспекти окресленої проблематики. Зокрема, йдеться про дискусії щодо визначення суспільної небезпеки у кримінальному праві/законі, які періодично актуалізуються в науковому дискурсі. У цьому контексті «поєднання» природно-правового та позитивно-правового підходів у змісті правового припису створює підґрунтя для більш збалансованого вирішення зазначеної проблеми.

У будь-якому разі, концептуалізація дефініції та ключових ознак правової комплементарності є критично важливою, оскільки створює підґрунтя для формування інноваційного наукового концепту правової комплементарності. Це, своєю чергою, закладає основу для подолання категоріального розриву між «буквою» та «духом» права, трансформуючи їх із потенційно «конфліктних» протилежностей у цілісний інструментарій досягнення нормативної справедливості.

Практичну реалізацію засад правової комплементарності доцільно розпочинати з чіткого розмежування понять «право» і «закон». Це дасть змогу не лише зняти «конкуренцію» за назву «право», а й забезпечити їх розгляд як самостійних, але взаємозалежних понять, що своєю чергою сприятиме усуненню термінологічної «плутанини», подоланню штучно сформованої ієрархії та формуванню конструктивного «співробітництва». У цьому контексті можна виходити з того, що закон забезпечує легальність правових приписів, тоді як право – їхню легітимність. У будь-якому разі це дає змогу більш обґрунтовано стверджувати, що право є «духом», тоді як закон – «буквою». Зазначене має не лише загальнотеоретичне, а й прикладне значення в окремих галузях права. Наприклад, у кримінально-правовому контексті справедливості і гуманізму слід вважати «духом» права, тобто такими, що належать до кримінального права, тоді як законність є формою їх визначення, що належить до кримінального закону, а розуміння цього створює передумови для більш виваженого прийняття та застосування кримінально-правових норм, а також дає змогу уникнути змішування їхньої категоріальної належності.

Такий підхід, своєю чергою, дає підстави стверджувати, що саме правова комплементарність забезпечує можливість формування більш цілісного та системного розуміння феномена права у його широкому значенні шляхом змістовного поєднання правових критеріїв, які традиційно розглядалися як певною мірою взаємовиключні. Отже, закон забезпечує (і має забезпечувати) стабільність та передбачуваність правового регулювання, оскільки адресати права повинні знати, враховувати та застосовувати нормативно-правові приписи, закріплені у формалізованій письмовій формі. Водночас право забезпечує «життєздатність» закону, надаючи йому можливості адаптації до різних соціальних контекстів. У цьому сенсі законотворець або правозастосувач, інтерпретуючи формально визначену норму закону (форма), звертається до природно-правового виміру (сутності) як до інтерпретаційного орієнтира, який виступає своєрідним «ключем» до розуміння закону.

Будь-яка теоретична правова конструкція є інтелектуальним продуктом, життєздатність якого значною мірою залежить від її сприйняття та засвоєння правосвідомістю. Оскільки правосвідомість виступає основним реципієнтом (адресатом) правової комплементарності, її вплив слід розглядати як чинник трансформації традиційного розуміння права, що передбачає перехід від його монологічної інтерпретації до діалогічної сутності.

Такий вплив на правосвідомість має здійснюватися на трьох основних рівнях. Першим є когнітивний рівень (рівень знань), на якому правник має усвідомлювати, що право/закон є не лише «наказом» держави, а й певною аксіологічною цінністю. З урахуванням цього формується другий рівень, який передбачає можливість оцінювання відповідності будь-якого нормативно-правового акта основним положенням, що мають бути закладені природним правом. Третій рівень – праксеологічний (діяльнісний) – створює необхідні передумови для практичного застосування цього підходу, коли, насамперед у складних випадках, правник аналізує співвідношення характеру та ступеня суспільної небезпеки діяння з нормативним змістом і ціннісною спрямованістю правового припису.

Усе це може отримати більш предметну реалізацію на практичному рівні, коли, наприклад, для теоретиків права запровадження концепту правової комплементарності відкриває можливість подолання відомого протиріччя між правовим позитивізмом і теорією природного права. Це, своєю чергою, ймовірно дасть змогу розглядати систему права не лише як сукупність статичних норм, а як «живу», самокориговану структуру, в якій ціннісний зміст є невід'ємним елементом юридичної чинності. Для

практикуючих правників зазначений підхід може слугувати методологічним орієнтиром, особливо у процесі вирішення складних правових ситуацій, коли буквально тлумачення норми здатне призводити до неповного або викривленого правового результату. У цьому контексті застосування принципу комплементарності дає змогу звертатися до «духу» закону не як до абстрактної категорії, а як до змістовного інтерпретаційного критерію, що забезпечує ухвалення рішень, які є не лише формально законними, а й аксіологічно обґрунтованими, тобто справедливими за своєю суттю.

Досліджуючи цю проблематику, доцільно також виокремити ще один важливий напрям сучасного розуміння права, безпосередньо пов'язаний з його імперативністю [10, с. 336–340]. На нашу думку, імперативність права, тобто його властивість виступати «безумовним наказом» (у різних формах і видах), реалізується та закріплюється через взаємодію «духу» і «букви» права/закону. У цьому контексті «буква» забезпечує формальну імперативність, формуючи загальнообов'язкову нормативну конструкцію та гарантуючи правову визначеність. Натомість «дух» забезпечує його змістовну (сутнісну) імперативність, наповнюючи правовий припис аксіологічним змістом і ціннісною обґрунтованістю.

Підсумовуючи викладене, слід констатувати, що правова комплементарність ґрунтується на розумінні того, що «буква» закону є формою, яка набуває (або повинна набувати) дійсної юридичної сили через наповнення її відповідним «духом», що є систематизованим виразом і закріпленням правової імперативності. Методологічне поєднання зазначених аспектів (від лат. *aspectus* – вигляд) здійснюється (і має здійснюватися) шляхом аксіологічно орієнтованого тлумачення, за якого формальна норма «коригується» її ціннісним змістом з метою досягнення цілісного та легітимного кінцевого результату. Такий підхід дозволяє обґрунтувати змістовний вимір права, відповідно до якого закон як прояв «рукотворного» права не є самодостатнім без відповідного ціннісного підґрунтя (природного права). Це, своєю чергою, забезпечує перехід від буквального (суто «філологічного») тлумачення нормативного тексту до його аксіологічного аналізу, що передбачає перевірку кожної «букви» на відповідність «духу» права, особливо у процесі офіційного закріплення та правозастосування. Розуміння та реалізація цього забезпечує досягнення синергетичного ефекту, за якого виникає не проста взаємодія, а нова якість права: не існує розмежування між «духом» і «буквою», натомість у їх єдності

формується реальність правових приписів та їх природна імперативність.

Висновки. Результати проведеного дослідження дозволяють констатувати, що право не є механічною сукупністю нормативних приписів, а постає як складна, «жива» цілісність. Встановлено, що поділ на «ідеальну» справедливість та «рукотворну» норму є значною мірою штучним бар'єром, подолання якого забезпечується через впровадження концепту правової комплементарності. У межах цієї системи координат «буква» виступає необхідною формою, тоді як «дух» – її невід'ємним аксіологічним змістом.

Доведено, що розрив цього зв'язку «спрошує» закон, перетворюючи його або на інструмент легалізованого свавілля, або на декларативне гасло. Натомість синергетичний ефект комплементарності створює якісно нову правову реальність, у якій правові приписи стають не лише формально обов'язковими, а й справедливими за своєю суттю. Саме це забезпечує об'єктивну правову імперативність, оскільки лише в єдності «духу» та «букви» правовий припис набуває реальної дієвості у регулюванні суспільних відносин. Доведено, що розрив між зазначеними елементами призводить до спрощення природи закону, трансформуючи його або в інструмент легалізованого свавілля, або в декларативну, позбавлену реального регулятивного впливу конструкцію. Натомість синергетичний ефект правової комплементарності формує якісно нову правову реальність, у якій правові приписи набувають не лише формальної обов'язковості, а й змістовної справедливості. Саме це забезпечує об'єктивну імперативність права, оскільки лише в єдності «духу» і «букви» правовий припис набуває повноцінної регулятивної дієвості.

Запропонований інноваційний концепт обґрунтовує, що перехід від формально-лінгвістичного до аксіологічно-правового тлумачення є критичною умовою розвитку сучасної юриспруденції. Це сприяє підвищенню рівня легітимності системи права та мінімізує ризики законодавчих прогалин і правозастосовних помилок у процесі соціальної реалізації права.

У підсумку правову комплементарність слід визначати як фундаментальну методологію, здатну повернути праву його дійсну сутність. Синергія «нерукотворного» права та «рукотворного» закону утверджує сталу єдність форми й змісту правової матерії задля досягнення найвищої мети – блага людини та соціальної справедливості. Таке розуміння права дає змогу не лише інтерпретувати правову норму, а й реалізовувати її ціннісний потенціал у динамічних умовах сучасності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Максимов С. Спир про природу права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 2. С. 17 – 34.
2. Потрібно зазначити, що розрізняють «широке» і «вузьке» значення поняття «правова реальність». Водночас, хоча зазначені підходи відрізняються, їх не слід принципово протиставляти, оскільки загальна картина правової реальності значною мірою залежить від того, який феномен обирається як базисний. У зв'язку з цим, як зазначають фахівці, інтегральною концепцією правової реальності є така, що передбачає розуміння «світу права» як конструкту з правових явищ, впорядкованих відносно базисного феномена або «першоджерельності» права. Див.: *Філософія права: підручник* / О. Г. Данильєв, О. П. Дзюбань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильєва. Харків: Право, 2009. 208 с.
3. Козюбра М.І. Доктрина природного права: через історичні злети й падіння до визнання основою найважливіших досягнень сучасної правової теорії та практики. *Право України*. 2021. № 1. С. 12–42.
4. Дарманська І. Роль природного та позитивного права у формуванні правової культури майбутніх учителів. *Наукові записки*. Серія: Педагогіка. 2008. № 2. С. 19–22.
5. Львова О.Л. Природне право: межі його буття та дії. *Правова держава. Щорічник наукових праць*. 2010. Випуск 21. С. 101 – 110.
6. Луцький Р.П. Позитивне право як основа правової дійсності. *Право і суспільство*. 2014. № 52. С. 20–24.
7. Таран Л.В. Конт Огюст. *Енциклопедія історії України*: Т. 5. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kont_O
8. John Austin. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Jan 12, 2026. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/austin-john/>
9. Зимовець Р. Природне право і правова мораль. До питання співвідношення моралі та права у «понятті» Г. Харта. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. №№ 1–2. С. 253 – 267; Дзевелюк А. Співвідношення природного і позитивного права у науковій спадщині М. Ю. Чижова. *Юридичний вісник*. 2013. № 3. С. 37 – 42.
10. Стрельцов Є.Л. Інноваційне дослідження феномену соціально-правового імперативізму. *Юридичний науковий електронний журнал*. Електронне наукове фахове видання. 2025. № 11. С. 336 – 340.

Дата першого надходження статті до видання: 20.03.2026
 Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026
 Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026